

The Influence of Muhammad Mojtabeh Shabestari's Interpretations of Religious Texts from German Hermeneutic Theories

Abuzar Norouzi ¹ , and Seyyed Mahdi Soltani Renani ²

1. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Theology Education, Farhangian University, Tehran, Iran: a.norouzi@cfu.ac.ir

2. Assistant Professor, Department of Theology Education, Islamic Knowledge and Training, Farhangian University, Tehran, Iran: sm.soltani@cfu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received: 17 March 2025

Received in revised form:

9 April 2025

Accepted: 2 May 2025

Available online: 17 June 2025

Keywords:

Shabestari,
Europeans,
Hermeneutics,
Interpretation of Religious
Texts,
Religious Experience.

ABSTRACT

The interpretation of religious texts has long been a subject within the Islamic intellectual tradition. Religious intellectuals such as Mohammad Mojtabeh Shabestari are among the pioneers who, through acquaintance with European views on hermeneutics, have sought to localize this method and apply it to understanding Islamic texts. Like many religious modernists, Shabestari, when confronted with the tension between religion and modernity, operates under the assumption of the primacy and superiority of modern Western thought, endeavoring to reinterpret and rearticulate religious propositions in favor of modernity. This study, utilizing a descriptive-analytical approach and based on documentary research, seeks to elucidate the issues Shabestari has addressed under the influence of hermeneutical scholars. It examines the question: from which thinkers and in what areas has Shabestari drawn in formulating his hermeneutical ideas? A reexamination of Shabestari's thought reveals that he has been influenced by figures such as Schleiermacher, Paul Tillich, Rudolf Bultmann, Rudolf Otto, and Gadamer in the fields of religious text interpretation and related debates. This article aims to explicate these influences. The results indicate that Shabestari has drawn upon Schleiermacher regarding religious experience, Tillich on the concept of faith, Bultmann in the area of demythologization, Otto concerning the essence and externals of religion, and Gadamer on the human and historical nature of sacred texts.

Cite this article: Norouzi, A., & Soltani Renani, S.M. (2025). The Influence of Muhammad Mojtabeh Shabestari's Interpretations of Religious Texts from German Hermeneutic Theories. *Quran and Orientalists*, 20 (38), 131-160.
<https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.19365.1400>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.19365.1400>

Problem Statement

The issue of interpreting religious texts has long been addressed in the Islamic heritage. Religious intellectuals such as Mojtabeh Shabestari are among the pioneers who, through their familiarity with European perspectives on hermeneutics, have sought to localize this method and apply it to the understanding of Islamic texts. Like many religious intellectuals, he tries to reinterpret and reconsider religious propositions in favor of modern credibility and the prevailing modern notions in the West in the face of the conflict between religion and modernization. Shabestari, with a reformatory view, believes that engaging with and revisiting religious texts through the lens of hermeneutics is unavoidable. This research pursues the question of how Shabestari has drawn from whom and on what issues when presenting hermeneutic ideas.

Objective

The present study aims to identify the sources of Shabestari's thought within the hermeneutic theories of Europeans, organized under the following structures: Initially, after the introduction, key concepts are delineated. Since examining and analyzing the ideas of thinkers must consider the intellectual, cultural, and political contexts of their era, a brief depiction of Shabestari's intellectual background will be provided. Subsequently, through a concise reflection on Shabestari's intellectual life, his views and his influence by European hermeneuticists will be discussed.

Research Method

This research is descriptive-analytical and is conducted using library and documentary methods. Needed data will be collected through a review of primary sources (the works of the German hermeneuticists and Shabestari's writings) and secondary sources (books, articles, and theses). The data analysis method will be based on critical analysis, evaluating Shabestari's influences.

Findings and Conclusion

An exploration of Shabestari's thoughts guides the reader to realize that he has been influenced by Europeans such as Schleiermacher, Paul Tillich, Rudolf Bultmann, Rudolf Otto, and Hans-Georg Gadamer on the issues of interpreting religious texts and related subjects. Both Schleiermacher and Shabestari believe that to understand a text, the interpreter must revitalize the

author's experience as the author himself had experienced. Tillich and Shabestari regard faith as a symbolic understanding of the language of faith and religion, unraveling its mysteries. According to Shabestari and Bultmann, due to the basis of religious experience being the essence of religion, the language of religion is enigmatic, and to comprehend it, one must demystify it. In Shabestari's and Otto's thought, there is a continual transcendence from phenomena to the divine and religious experience, where the essence of religion is compared to the shell of religion that must be reinterpreted and redefined concerning contemporary conditions. The commonality between Gadamer's and Shabestari's views is that language and text have a non-human origin and are historical, indicating Shabestari's influence from Gadamer. The scheme presented by Shabestari, influenced by German liberal theology, has three stances: In the first stance, the traditional view of divine revelation is rejected, affirming its divinity. In the second stance, interpreting revelation as a religious experience considers the divine words as human and the religious experience of the prophet. In the third stance, having construed revelation as human, it explains its implications, such as historicity and dependence on the era of the prophet's text. Shabestari's presumption, which he accepts in his first stance and bases subsequent ideas on, is not accepted based on the Quran. Numerous verses explicitly declare the Quran to be the divine book and the revelation recited to the prophet, which He preserves in all stages, and the prophet has no authority over altering the revelation.

تأثیر پذیری محمد مجتهد شبستری در تفسیر متون دینی از آراء هرمنوتیکی آلمان

ابوذر نوروزی^۱، و سیدمهدی سلطانی رنای^۲

۱. نویسنده مسئول، استادیار، گروه آموزش الهیات، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران، رایانامه: a.norouzi@cfu.ac.ir
۲. استادیار، گروه آموزش الهیات، معارف و تربیت اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران، رایانامه: Sm.soltani@cfu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	مسأله تفسیر متون دینی از دیرباز در میراث اسلامی مطرح بوده است. روشنفکرانی دینی، همچون محمد مجتهد شبستری، از پیشگامانی هستند که در اثر آشنایی با دیدگاه‌های اروپاییان درباره هرمنوتیک، کوشیده‌اند این روش را بومی‌سازی کرده و آن را در فهم متون اسلامی به کار گیرند. شبستری، همانند بسیاری از روشنفکران دینی، در مواجهه با تعارض دین و تجدد، با پیش‌فرض اصالت و برتری اندیشه مدرن غرب، تلاش می‌کند گزاره‌های دینی را به نفع تجدد بازتعریف و بازخوانی کند. هدف این پژوهش، به شیوه توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر روش اسنادی، تبیین مسائلی است که شبستری تحت تأثیر عالمان هرمنوتیک به آن‌ها پرداخته است. این تحقیق به بررسی این پرسش می‌پردازد که شبستری در طرح اندیشه‌های هرمنوتیکی، از چه متفکرانی و در چه زمینه‌هایی بهره برده است؟ بازکاوی اندیشه شبستری نشان می‌دهد که وی از اندیشمندانی چون شلایرماخر، پل تیلیش، رودلف بولتمان، رودلف اوتو و گادامر در حوزه تفسیر متون دینی و مباحث مرتبط تأثیر پذیرفته است. مقاله پیش‌رو در تلاش است تا این تأثیرپذیری را تشریح کند. نتایج پژوهش حاکی از آن است که شبستری در بحث تجربه دینی از شلایرماخر، در حوزه ایمان از تیلیش، در زمینه اسطوره‌زدایی از بولتمان، در مقوله گوهر و صدف دین از اوتو، و در مسأله بشری بودن و تاریخ‌مندی متون مقدس از گادامر بهره گرفته است.

کلیدواژه‌ها:

شبستری،
هرمنوتیک،
تفسیر متون دینی،
تجربه دینی،
اندیشه‌های اروپایی.

استاد: نوروزی، ابوذر؛ و سلطانی رنای، سیدمهدی (۱۴۰۴). تأثیر پذیری محمد مجتهد شبستری در تفسیر متون دینی از آراء هرمنوتیکی آلمان. قرآن و مستشرقان، ۲۰ (۳۸)، ۱۶۰-۱۳۱. <https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.19365.1400>

© نویسندگان.

ناشر: جامعة المصطفی العالمیة.

مقدمه

مسأله تفسیر متون دینی از دیرباز در میراث اسلامی مورد بحث بوده است. روشنفکران دینی، از جمله محمد مجتهد شبستری، از پیشگامانی هستند که با آگاهی از دیدگاه‌های اروپاییان دربارهٔ هرمنوتیک، در صدد بومی‌سازی این روش در ایران و به‌کارگیری آن در فهم متون اسلامی برآمده‌اند. وی، همچون بسیاری از روشنفکران دینی، در مواجهه با تعارض دین و تجدد، با پیش‌فرض برتری اندیشهٔ مدرن غرب، تلاش دارد گزاره‌های دینی را در راستای آن بازتعریف کند. او با دیدگاهی نواندیشانه معتقد است که بازخوانی متون دینی با رویکرد هرمنوتیکی اجتناب‌ناپذیر است (شبستری، ۱۳۹۵: ۱؛ همو، ۱۳۹۴: ۱).

در آموزه‌های دینی مسیحیت، مفاهیمی چون تثلیث^۱، تجسد^۲، تصلیب^۳ و افداء^۴ مطرح‌اند که برخی متألهان برای فهم آن‌ها از روش‌های مختلف هرمنوتیکی بهره گرفته‌اند. همچنین، متألهان برای حفظ ایمان و دین - که تا حد ضامن ارزش‌های اخلاقی تقلیل یافته بود - چاره را در رمزی، اسطوره‌ای و تمثیلی خواندن زبان دین دیده‌اند. شبستری، بدون توجه به تفاوت‌های بنیادی میان کتاب‌های مقدس و قرآن کریم، تلاش دارد رویکردی ترکیبی از روش‌های هرمنوتیکی را در تفسیر قرآن به کار گیرد. او در کتاب هرمنوتیک، کتاب و سنت تصریح می‌کند که این نظرات، دیدگاه‌های دانشمندان علم هرمنوتیک هستند. این شیوه که به «ما قال» نپردازد و از «من قال» سخن بگوید، از نظر وی انحراف از بحث علمی و فرار از علم است. علاوه بر این، شبستری در همان کتاب، نظریهٔ خاص گادامر را مطرح نکرده است (شبستری، ۱۳۸۶: ۸۷).

مفروض اصلی شبستری در بهره‌گیری از اندیشه‌های اروپایی دربارهٔ تفسیر متون دینی، بشری‌انگاری قرآن کریم است. در باور مسیحیت، وحی الهی از طریق حضور خداوند در زندگی مسیح و سایر پیامبران بنی اسرائیل رخ داده است، نه از طریق املاهای یک کتاب معصوم. از این رو، کتاب

۱. تثلیث، اصلی‌ترین اعتقاد مسیحی است که بر اساس آن خدای واحد در سه اقنوم پدر، پسر و روح القدس پرستش می‌شود.
۲. تجسد به معنای تجسم خدا در کالبد حضرت عیسی مسیح (علیه السلام) که در انجیل هم‌نوا مطرح نیست؛ ولی در یوحنا آمده است.
۳. به عقیده مسیحیان با تمرد حضرت آدم و حوا از فرمان الهی، نسل آنها تا ابد گناهکار و مستحق عذاب شد، از این رو خداوند برای تخفیف عذاب بشر و رهایی آنان از گناه فطری، فرزند خود، عیسی مسیح (علیه السلام) را به صلیب کشید و قربانی کرد.
۴. مسیحیان بر این باورند که به‌خاطر گناه آدم نسل بشر نیز گناهکار شد و خدا برای رهایی بشر از گناه، عیسی * را فرستاد تا بر صلیب رود و کفاره گناه آدم شود.

مقدس وحی مستقیم نیست، بلکه بازتاب تجربه بشری از وحی الهی محسوب می‌شود (باربور، ۱۳۶۲: ۱۳۱). این دیدگاه در مورد قرآن، که اساساً وحی مستقیم الهی را معرفی می‌کند، قابل پذیرش نیست. تقلیل وحی به تجربه دینی پیامبر، موجب تحویل گرایی دین در حوزه ایمان و تجربه دینی شده و از دیگر ابعاد مهم اعتقادی غفلت می‌شود.

دیدگاه شبستری درباره فهم و تفسیر متون دینی از جنبه‌های گوناگون مورد تحلیل قرار گرفته است. برخی محققان تلاش او را برای بومی‌سازی هرمنوتیک و میزان موفقیت آن بررسی کرده‌اند. برخی دیگر مفروضات وی را از منظر برون‌دینی و درون‌دینی تحلیل کرده‌اند (واعظی، ۱۳۹۴)، در حالی که برخی به نقد روش‌شناختی و مغالطه‌های نظریه او پرداخته‌اند (رحیمی بالویی، ۱۳۹۳). پژوهش‌هایی نیز منظومه هرمنوتیکی شبستری را از نظر انسجام و سازگاری ارزیابی کرده‌اند (فیاضی، ۱۳۹۴). همچنین، محققانی تأثیرپذیری وی از فلسفه‌های زبانی اروپایی را بررسی کرده‌اند (شاکرین، ۱۳۹۴). نوآوری پژوهش حاضر در رهگیری و تبیین منابع فکری شبستری در میان متفکران هرمنوتیک اروپایی، به‌ویژه فیلسوفان آلمانی، نهفته است.

این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر روش اسنادی سامان یافته است. در ابتدا، پس از مقدمه، مفاهیم کلیدی تحدید شده، سپس با مروری اجمالی بر زندگی فکری شبستری، دیدگاه‌های وی بررسی شده و تأثیرپذیری او از متفکران هرمنوتیک اروپایی تحلیل خواهد شد.

الف. مفهوم‌شناسی

در این جستار، دو مفهوم کلیدی «هرمنوتیک» و «تبیین» مورد استفاده قرار گرفته‌اند که تعریف دقیق آن‌ها نقش مهمی در تبیین مقصود تحقیق دارد.

۱. هرمنوتیک

واژه «هرمنوتیک» از فعل یونانی Hermeneuein به معنای «تفسیر کردن» گرفته شده است. این اصطلاح بسته به دیدگاه‌های گوناگون، تعاریف متعددی یافته است. بحث اصلی در هرمنوتیک معطوف به این پرسش است که فرآیند فهم چگونه شکل می‌گیرد و معنا چگونه از جهان یک فرد به جهان فرد دیگر منتقل می‌شود (مشکات، ۱۳۹۱: ۴۷۸).

در مقایسه با رویکرد سمانتیک، تفاوت هرمنوتیک آشکار می‌شود. سمانتیک بر این اصل استوار است که برای فهم معنای سخن، باید مقصود گوینده را دریافت؛ در مقابل، هرمنوتیک تأکید دارد که معنا متعلق به مخاطب است و آنچه مهم است، فهم مخاطب از متن است (قراملکی، ۱۳۸۵: ۲۳۶-۲۳۸).

۲. تبیین

ضروری است میان «توجیه» و «تبیین» تمایز قائل شد. گاه پرسش از «چرا»، مطالبه دلیل علمی برای یک امر است و اثبات صدق نیازمند ارائه استدلال‌ها و قواعد منطقی است (قراملکی، ۱۳۸۳: ۱۷۰). در برخی موارد، «چرا» به دنبال توضیح وقوع یک پدیده است؛ در این حالت، بیان علت، پاسخ به چرای توجیهی نیست و ذکر دلیل، پاسخ به چرای تبیینی محسوب نمی‌شود (همان: ۱۷۳). بر این اساس، برای اثبات یک مسأله از توجیه استفاده می‌شود، در حالی که برای توصیف و تحلیل یک امر از تبیین بهره گرفته می‌شود. تحقیق حاضر تلاش دارد به این «چرای تبیینی» پاسخ دهد که چرا شبستری آرای هرمنوتیکی را در فهم قرآن به کار می‌گیرد؟

ب. زیست‌نامه فکری محمد مجتهد شبستری

از آنجا که بررسی و تحلیل آرای اندیشمندان مستلزم در نظر گرفتن بستر فکری، فرهنگی و سیاسی عصر آن‌هاست، در آغاز، بافت فکری شبستری به اجمال ترسیم می‌شود. فرایند اندیشه وی را، با توجه به رویکردهای متفاوت و تطور آن، می‌توان در چهار مرحله ارائه کرد:

مرحله اول: ورود به حوزه علمیه قم

محمد مجتهد شبستری در سال ۱۳۱۵ در شهر شبستر از استان آذربایجان شرقی، در خانواده‌ای روحانی، دیده به جهان گشود. برای تحصیل علوم اسلامی، در سال ۱۳۳۰ وارد حوزه علمیه قم شد و به مدت ۱۸ سال به تحقیق و تحصیل در حوزه‌های منطق، فلسفه، کلام اسلامی، فقه، اصول و تفسیر پرداخت. وی در فعالیت‌های فرهنگی نیز مشارکت داشت و با نشریه‌هایی چون درس‌هایی از مکتب اسلام - که توسط امام موسی صدر منتشر می‌شد - همکاری کرده و مقالاتی نگاشته است. شبستری در این دوره با انتشار دو کتاب، جامعه انسانی اسلام و رباخواری یا ظالمانه‌ترین استعمار اقتصادی، دو دیدگاه اساسی خود را مطرح کرد:

برتری اسلام در تأمین سعادت دنیا و آخرت نسبت به سایر ادیان.

جامعیت فقه اسلامی در پاسخ‌گویی به نیازهای بشر در تمام دوران‌های تاریخی.

شبستری در اثر دیگر خود، جهاد در اسلام، اسلام را به‌عنوان یک جهان‌بینی جامع معرفی کرده است که نظام‌های اقتصادی، حقوقی، اجتماعی و سیاسی آن بر همین جهان‌بینی بنا شده‌اند. بر این اساس، وی اسلام را یک ایدئولوژی می‌داند که قابلیت ایجاد حکومت اسلامی در داخل کشور از طریق مبارزه مسلحانه - که آن را جهاد می‌نامد - را دارد. وی معتقد است که این مبارزه مسلحانه، افزون بر نقش سیاسی، دارای ارزش‌های معنوی نیز هست. از همین منظر، او قائل به توسعه این جهان‌بینی و نظام‌های وابسته آن در سطح بین‌المللی بوده و بر همین اساس، جهاد در اسلام را دفاع مسلحانه از گسترش انقلاب دانسته است (شبستری، ۱۹۶۹).

مرحله دوم: ورود به فعالیت‌های سیاسی

شبستری در آغاز فعالیت‌های سیاسی خود به جناح ملی‌گرایان گرایش یافت و در جریان نهضت ملی‌شدن صنعت نفت، در حمایت از محمد مصدق، چندین سخنرانی ایراد کرد. او همچنین در آن سال‌ها به مطالعه آثار مهندس مهدی بازرگان پرداخت و به اندیشه‌های وی علاقه‌مند شد، به‌گونه‌ای که در مراسم یادبود او نیز به سخنرانی پرداخت.

وی در نخستین سال پس از پیروزی انقلاب اسلامی، نشریه اندیشه اسلامی را منتشر کرد که در آن، می‌توان نخستین نشانه‌های مسائل هرمنوتیکی مورد بحث وی در سال‌های بعد را مشاهده کرد. در همین نشریه، شبستری یادداشت‌هایی در نقد مصوبات مجلس خبرگان نگاشته است، به‌ویژه آن دسته از اصولی که با دیدگاه‌های لیبرال‌ها و ملی‌گرایان هم‌خوانی نداشت.

پس از عضویت در هیأت علمی دانشگاه تهران، شبستری با حلقه کیهان فرهنگی آشنا شد و به جمع آن‌ها پیوست. در مقالات منتشرشده در این نشریه، وی بر تأثیر معارف بشری در دینداری تأکید داشت و همچنین تصریح کرد که پیش‌فرض‌های هر فرد بر فهم فقیه از آیات قرآن تأثیر جدی می‌گذارند.

مرحله سوم: حضور در آلمان

در سال ۱۳۴۸، به دعوت شهید دکتر بهشتی، شبستری برای اداره مرکز اسلامی هامبورگ راهی آلمان شد. اقامت در اروپا این فرصت را برای وی فراهم کرد تا با تسلط بر زبان آلمانی، از نزدیک به مطالعه فرهنگ و تمدن غرب، به ویژه فلسفه جدید و الهیات مسیحی، بپردازد. وی در این دوران، ضمن سفر به کشورهای مختلف اروپایی، عربی و آمریکایی، در همایش‌های بین‌المللی شرکت کرد و در آن‌ها به سخنرانی پرداخت. او همچنین با شخصیت‌های برجسته مسیحی، یهودی، بودایی و مسلمان از نقاط مختلف جهان به گفت‌وگو نشست و درباره چالش‌های علم و فلسفه جدید با الهیات ادیان بزرگ بحث و تبادل نظر کرد.

مرحله چهارم: دوره پس از حضور در آلمان تا کنون

در سال ۱۳۵۷، مجتهد شبستری به ایران بازگشت. پس از پیروزی انقلاب اسلامی، با علاقه وارد عرصه سیاست شد؛ مقالات فرهنگی-سیاسی او در نشریات معتبر آن دوران منتشر شد و سخنرانی‌های وی نیز از صداوسیما جمهوری اسلامی ایران پخش می‌شد. در سال ۱۳۵۸، مجله اندیشه اسلامی را منتشر کرد. در نخستین دوره انتخابات مجلس شورای ملی پس از انقلاب، وی از آذربایجان شرقی به عنوان نماینده مجلس انتخاب شد. او هم‌زمان، با عضویت در هیأت علمی دانشگاه تهران، نخست در گروه فلسفه و کلام و سپس در گروه ادیان و عرفان در دانشکده الهیات و معارف اسلامی مشغول تدریس شد. مجتهد شبستری، متأثر از فرهنگ آلمانی، رویکرد هرمنوتیکی را لازمه نقد تفکر سنتی می‌داند و از آن برای بازسازی اصول فهم متون الهی بهره می‌گیرد. او بعدها، به همراه دیگر هم‌فکرانش همچون عبدالکریم سروش، به حلقه کیان پیوست و این نشریه را به بستری برای نشر اندیشه‌های خود تبدیل کرد.

با همین نگاه، آثار پژوهشی خود را منتشر ساخت؛ مجموعه مقالات وی در سال ۱۳۷۶ در کتاب هرمنوتیک، کتاب و سنت اندیشه هرمنوتیکی او را به طور نظام‌مند ارائه کرد. در سال‌های بعد، شبستری این رویکرد را در کتاب‌های ایمان و آزادی، نقدی بر قرائت رسمی از دین، و تأملاتی در قرائت انسانی از دین توسعه داده و در حوزه‌های جدید نیز بازتعریف و منتشر نمود.

وی تأکید می‌کند که در فضای فکری جدید، جزمیت فلسفی و علمی به تدریج از میان رفته و دنبال کردن یقین به شیوه گذشتگان دیگر ثمربخش نیست؛ به گونه‌ای که عدم جزمیت، بر تفکر بشر چیره شده است (مجتهد شبستری، ۱۳۷۷: ۲۰).

در سال ۱۳۸۶، نظرات نهایی وی دربارهٔ هرمنوتیک متون دینی اسلامی و قرآن در قالب یک مقاله مفصل با عنوان "قرائت نبوی از جهان" و یک مصاحبه با عنوان "هرمنوتیک، تفسیر دینی جهان" در شماره ۶ فصلنامهٔ مدرسه منتشر شد.

در این مقاله و مصاحبه، شبستری برای نخستین بار این دیدگاه را مطرح کرد که: قرآن کریم، "کلام نبوی" پیامبر اسلام و محصول وحی است؛ اما خود وحی نیست، بلکه قرائتی توحیدی از جهان در پرتو وحی محسوب می‌شود (<http://mohammadmojtahedshabestari.com>).

ج. تفسیر متون دینی در اندیشه مجتهد شبستری

به منظور ارائه دیدگاه شبستری، نظرگاه وی در محورهای تجربه دینی، زبان نمادین دین، اسطوره‌زدایی، گوهر و صدف دین، و متون مقدس به عنوان پدیده‌ای بشری و تاریخ‌مند بررسی و تحلیل می‌شود.

۱. تجربه دینی

در زمینه تجربه دینی و نقش آن در تفسیر متون، شبستری معتقد است:

- تجربه دینی نوعی الهام و مکاشفه است که همهٔ انسان‌ها از آن بهره‌مندند، گرچه ممکن است در تفسیر صحیح آن امر متعالی که مورد تجربه قرار می‌گیرد، دچار خطا شوند (مجتهد شبستری، ۱۳۷۵: ۱۳).

- بیان متون دینی، به‌ویژه جنبهٔ وحیانی آن، مبتنی بر رویکرد خطاب است؛ یعنی خداوند به پیامبران خطاب کرده است و این خطاب از جنس تجربه دینی است، بنابراین، فهم آن ضروری است. حقیقت فهم نیز در گفت‌وگوی مفسر با متن تجلی می‌یابد (شبستری، ۱۳۸۴: ۸۶؛ حامدی و اعتصامی، ۱۳۸۶: ۱۶۳).

- قرآن کریم محصول تجربه نبوی و قرائت موحدانه از جهان است. ایمان، به معنای اعتقاد به آموزه‌ها نیست، زیرا گزاره‌های قرآنی ماهیت اخباری ندارند، بلکه صرفاً فهمی تجربی و تفسیری از قرائت نبوی‌اند؛ لذا در تفسیر آن‌ها نیز باید رویکرد تجربی اتخاذ شود (مجتهد شبستری، ۱۳۹۵: ۲۴، ۴۵ و ۲۱۸).

- ادیان بزرگ در سه سطح ظهور پیدا می‌کنند: ۱. سطح اعمال و شعائر، مانند نماز، روزه و انفاق در اسلام؛ ۲. سطح ایده‌ها و عقاید، شامل خداشناسی، نبی‌شناسی و آخرت‌شناسی؛ ۳. سطح درونی دین که همان تجربه‌های دینی و هسته اصلی دین است.

- شبستری این سطوح را به سه دایره هم‌مرکز تشبیه می‌کند: دایره تجربه‌های دینی در درون دو دایره دیگر قرار دارد و توسط آن‌ها احاطه شده است، بنابراین، تجربه دینی هسته اصلی دین محسوب می‌شود (مجتهد شبستری، ۱۳۷۶: ۱۱۸).

شلایرماخر^۱ از نخستین اندیشمندانی است که بر نقش مؤلف و شناخت ذهنیت او در فهم متون تأکید کرده است. وی معتقد است که مفسر باید موقعیت مؤلف را بازتولید کرده و جهان ذهنی او را درک کند. فهم متن یعنی مواجهه با ذهنیت مؤلف و راه‌افتن به دنیای ذهنی او از طریق درک فردیت وی (شلایرماخر، ۱۹۹۸: ۳۴).

شبستری، ضمن پذیرش نقش مؤلف در فهم متن، آن را انکار نمی‌کند، بلکه از آن به‌عنوان مؤلفه‌ای مؤثر در فرایند فهم صحیح متن بهره می‌گیرد و تلاش کرده است تا با استفاده از هرمنوتیک، معنای واقعی متن را تشخیص دهد (مجتهد شبستری، ۱۳۷۷: ۱۶ و ۲۶).^۲

وی همچنین، به تبعیت از شلایرماخر و گادامر، نقش سنت‌ها در فرایند فهم متن را ضروری و اجتناب‌ناپذیر می‌داند. او با رویکرد افق تاریخی مفسر و نقش عینی تجربه‌ها بر این باور است که تفاوت تجربه‌ها، ناشی از تاریخی‌بودن انسان است.

۱. فریدریش دانیل ارنست اشلایرماخر (Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher)، فیلسوف و الهی‌دان پروتستان آلمانی (۱۷۶۸-۱۸۳۴) بود. او را پیشگام هرمنوتیک مدرن و پدر الهیات مدرن پروتستان می‌دانند، چرا که تأثیری شگرف بر اندیشه متأخر مسیحی بر جای گذاشت. اشلایرماخر، که به پدر هرمنوتیک نیز شهرت دارد، تردیدهایی جدی درباره عینیت متن انجیلی مطرح کرد؛ امری که زمینه‌ساز آغاز روند بازنگری در منبع سنت دینی به‌عنوان منبعی بی‌خطا در تاریخ اندیشه غرب گردید.

۲. مهم‌ترین اشکال وی، معلوم نبودن مقصودش از کاربرد هرمنوتیک -روشی یا فلسفی- در فهم متن است، به‌ویژه با در نظر گرفتن مؤلفه‌ی نقش مؤلف. زیرا اگر منظور او از هرمنوتیک، نوع روشی آن باشد، نمی‌تواند از مبانی هرمنوتیک فلسفی برای تفسیر قرآن بهره‌برد؛ چراکه هرمنوتیک فلسفی قائل به مرگ مؤلف است و معنا را نه در نیت مؤلف، بلکه در افق امتزاج افق‌های مفسر و متن جست‌وجو می‌کند.

به همین دلیل، معتقد است که: در درون فرهنگ‌ها و تمدن‌های گوناگون، جهان‌بینی‌ها و ادیان مختلفی وجود دارند که تجربه‌های متفاوتی را رقم می‌زنند. بنابراین، اگر افق تاریخی مؤلف با مفسر متن متفاوت باشد، متن باید بر اساس افق تاریخی مفسر تفهیم و ترجمه شود (مجتهد شبستری، ۱۳۷۷: ۲۹؛ مهدوی اعلا و دیگران، ۱۴۰۲: ۵۵).

شبستری، به پیروی از شلایرماخر، معتقد به امکان‌پذیری تجربه یا تجدید آن است. شلایرماخر بر این باور است که: خواننده یا شنونده می‌تواند برای فهمیدن یک متن، تجربه‌ای را که برای مؤلف یا گوینده آن رخ داده است، مجدداً در خود ایجاد کند (پراودفوت، ۱۳۷۷: ۸۹). وی همچنین، هرمنوتیک را مجموعه‌ای از قواعدی می‌داند که به تفسیر متقابل کمک می‌کند و در تعامل با متن، فهم و تفسیر را تسهیل می‌نماید.

شبستری نیز همین مبنا را در تعریف و کاربرد هرمنوتیک برای فهم متون دینی تأیید کرده است، اما او علاوه بر این تعریف، هرمنوتیک را "فهم فهم دیگران" نیز می‌داند؛ یعنی فهم فهم پدیدآورندگان متون (مجتهد شبستری، ۱۳۷۷: ۱۳؛ همو، ۱۳۹۶: ۳۲۳؛ رضایی اصفهانی و کریمی، ۱۴۰۰: ۱۱۶-۱۱۷).

در نتیجه، هر دو اندیشمند- شلایرماخر و شبستری- بر این باورند که مفسر، برای فهم متن، باید تجربه مؤلف را که خود او تجربه کرده است، تجدید کند.

۲. زبان نمادین دین و تجربه دینی ایمان

از دیدگاه شبستری، محدود بدون مطلق قابل تحقق نیست و سلوک، تجربه امکان در مسیر تجربه مطلق است (شبستری، ۱۳۸۴: ۲۵). ایمان واقعی مختص انسان‌هایی است که به فردیت رسیده‌اند (همان: ۱۷۶).

وی در باب اهمیت ایمان، حتی متکلم را کسی می‌داند که می‌کوشد رابطه ایمان دینی را با سایر معارف بشری تنظیم کند (مجتهد شبستری، ۱۳۷۶: ۶۴؛ شاه‌علی، ۱۴۰۰: ۲۳۳). او همچنین معتقد است که ایمان با شک قابل جمع است (همان: ۱۱۳) و می‌گوید: ایمان از جنس یأس است و نوعی از دست‌دادن امید و اعتماد محسوب می‌شود.

همان‌گونه که در بخش شلایرماخر بیان شد و اینجا از تکرار آن پرهیز می‌شود، شبستری نیز ایمان را تجربه دینی قلمداد کرده و زبان دین را نمادین می‌داند.

پل تیلیش^۱ از جمله ایمان‌گرایانی است که معتقد است باورهای دینی قابل‌ارزیابی نیستند و هرگونه تلاش علمی برای اثبات آن‌ها ناممکن است. وی دین را در ایمان خلاصه می‌کند و تأکید دارد که: دین اعتقادات و اعمال خاصی نیست و نباید آن را با ادیان سنتی یکی دانست. انسان زمانی مذهبی می‌شود که به امور نهایی اهتمام داشته باشد، و زمانی به امور نهایی توجه می‌کند که امر بی‌قیدوشرط را احساس کند (ساجدی، ۱۳۸۳: ۱۸۳).

از دیدگاه تیلیش، تمامی گزاره‌های دینی دربارهٔ صفات خداوند، نمادین‌اند و ترجمهٔ آن‌ها به زبان صریح و غیرنمادین امکان‌پذیر نیست (پترسون، ۱۳۷۹: ۲۷۷).

وی معتقد است که: وقتی دربارهٔ خدا سخن می‌گوییم، باید به‌صورت رمزی صحبت کنیم. تنها کلامی که به‌طور غیررمزی می‌توان دربارهٔ خدا بیان کرد، این است که «خدا خود وجود است».

خدا یک موجود نیست؛ بلکه آن قدرت وجودی است که در تمام موجودات حضور دارد و بدون آن، وجود آن‌ها امکان‌پذیر نیست.

هر سخن دیگری که دربارهٔ خدا بگوییم، رمزی است؛ مثلاً وقتی می‌گوییم "خدا علت وجود بعضی چیزهاست"، این نیز نمادین است، زیرا خدا علت‌العلل است و بدون او، نه علتی وجود دارد و نه معلولی.

اما به‌کاربردن اصطلاح "علت‌العلل" نیز شایسته نیست، چرا که جهان از خدا جدا نیست، بلکه وسیلهٔ فعالیت مداوم اوست (هوردن، ۱۳۶۸: ۱۵۱).

تیلیش ایمان را "دلبستگی نهایی" می‌داند و این دلبستگی را مشتمل بر عناصر زیر می‌شمارد: ۱. تسلیم مطلق و بدون‌قیدوشرط به یک حقیقت و تلقی آن به‌عنوان چیزی که اعتبار و مرجعیت مطلق دارد؛ ۲. امید به دریافت کمال مطلق در پرتو ارتباط با آن حقیقت؛ ۳. درک آن حقیقت به‌عنوان محور معنابخش به سایر امور زندگی (ساجدی، ۱۳۸۳: ۱۸۱).

۱. پل تیلیش (Paul Tillich) (۱۸۸۶-۱۹۶۵) الهیات‌شناس و فیلسوف آلمانی تبار است که به‌عنوان یکی از مهم‌ترین متکلمان قرن بیستم در آمریکا شناخته می‌شود. هدف اصلی او در طول فعالیت‌های علمی و دانشگاهی، ارائه مسیحیت به‌گونه‌ای قابل فهم و متقاعدکننده برای مخاطبان عام بود. تیلیش در تبیین پیام مسیحی برای انسان معاصر، علاوه بر متون پروتستانی، از منابع فلسفه، هنر، روان‌شناسی و تاریخ نیز مدد می‌جست.

برنامه الهیاتی تبلیش مبتنی بر همبستگی است و هدف آن برقراری گفت‌وگو میان فرهنگ بشری و ایمان مسیحی است (مک‌کراث، ۱۳۸۴: ۲۰۶). وی معتقد است که: الهیات مسیحی باید به زبان فرهنگی سخن بگوید که در آن زیست می‌کند (باربور، ۱۳۶۲: ۲۵۸).

ایمان، دلبستگی به غایت قصوی است و فرد با ایمان، از خود خارج شده و تحت تسلط قدرتی قرار می‌گیرد که متعلق به خودش نیست (هیگ، ۱۳۸۱: ۱۴۷).

تبلیش بر این باور است که دلیل تبدیل مفاهیم به نمادها، ماهیت نهایی و واپسین ایمان است. دلبستگی واپسین واقعی، از قلمرو واقعیت متناهی فراتر می‌رود؛ بنابراین هیچ واقعیت متناهی نمی‌تواند دلبستگی واپسین را به‌طور صریح و دقیق بیان کند.

به همین دلیل، هر سخنی که درباره دلبستگی واپسین بیان کنیم، چه آن را خدا بنامیم و چه نه، معنای نمادین خواهد داشت (ساجدی، ۱۳۸۳: ۱۸۲).

با توجه به تحلیل‌های ارائه‌شده، وجه اشتراک تبلیش و شبستری در دو محور اساسی قابل مشاهده است: ۱. ایمان‌گرایی و تأکید بر نقش آن در دین؛ ۲. نمادین‌بودن زبان ایمان و دین و ضرورت رمزگشایی از آن.

۳. اسطوره‌زدایی در دین

از دیدگاه شبستری، در دین‌شناسی جدید، زبان دین رمزی است و شناخت هر دین، شناخت مجموعه‌ای از رمزهای زبانی آن محسوب می‌شود. اسلام، به‌عنوان یک قرائت دینی، در درجه نخست از مباحث هرمنوتیک - یعنی دانش فهم و تفسیر متن - بهره می‌برد.

بر اساس اصول این دانش، متون دینی، همچون سایر متون، از جمله آثار هنری، به‌عنوان نمادهای رمزی قابل تفسیر و فهم هستند، خواه این متن یک کتاب باشد، خواه اثری هنری (شبستری، ۱۳۷۹: ۳۶۸).

شبستری، انسان مدرن را به رسمیت می‌شناسد، زیرا او تلاش دارد تا با پرسش‌های مدرن، این انسان را با متون دینی مواجه سازد (شبستری، ۱۳۸۴: ۲۱، ۳۷).

وی بر رابطه ایمان و خطاب تأکید دارد و معتقد است: در طول قرن‌ها، تصور غالب این بوده که ایمان صرفاً اعتقاد به خدا و نبوت اسلام است. این تصور، ارتباط ایمان و خطاب را از بین برده و ریشه تاریخی ایمان به خطاب را از نگاه‌ها محو کرده است (مجتهد شبستری، ۱۳۷۶: ۹۳).

اسلام، به عنوان یک قرائت، توضیحی رمزگونه و نمادین از متون دینی ارائه می دهد. در این قرائت - که مؤمنانه نیز هست - مفسر مؤمن، متن را چنین درک می کند که در مرکز آن (یعنی کتاب و سنت)، پیامی وجود دارد که از سوی خداوند، انسان را به معنویت، امید، و معناداری دعوت می کند (شبستری، ۱۳۷۹: ۳۶۸).

شبستری بر این باور است که اصول مسلم دانش هرمنوتیک و دانش تاریخ - چه موافقان و مخالفان از آن خوششان بیاید یا نه - به ما می گویند که هیچ متن دینی را نمی توان بدون پیش فهم ها، پیش فرض ها، انتظارات و علایق تفسیر کرد، و همچنین هیچ حادثه تاریخی را نمی توان بدون این عناصر بازسازی نمود (مجتهد شبستری، ۱۳۷۷: ۲۴۷).

بولتمان از آغاز، این اصل را مطرح کرد که کتاب مقدس و پیام مسیحی مجاز نیستند چیزی بگویند که با جهان بینی مدرن در تضاد باشد (بولتمان، ۱۳۸۰: ۲۸).

وی با نقد رویکرد قرن نوزدهم که انسان را جایگزین خداوند کرده بود، تلاش کرد تا الهیات را از رویکرد انسان محور به سمت محوریت خداوند بازگرداند.

از نگاه بولتمان، کلام خدا صرفاً کلامی است که به انسان خطاب می شود، واقعه ای است که جلوه رحمت الهی را در فرد به ظهور می رساند و او را با خداوند مواجه می سازد (بولتمان، ۱۳۸۰: ۹۷). در باور او، امکان شناخت خداوند، تنها در واکنش به مکاشفه الهی ممکن است. ایمان نیز عبارت است از واکنش شخصی انسان به مسیح، که نه به عنوان یک شخصیت تاریخی، بلکه از طریق پیام انجیل با او روبه رو می شود.

وی ایمان را تصمیمی در برابر یک خطاب الهی می داند و آن را با فهم مرتبط می شمارد (آلسون، ۱۳۸۳: ۱۱۹-۱۱۶).

بولتمان بر این باور است که خداوند از طریق مکاشفه خود، شناخته می شود، و مکاشفه را تنها با چشم ایمان می توان مشاهده کرد (هوردن، ۱۳۶۸: ۱۵۷).

وی تأکید دارد که فعال بودن خداوند، به معنای اشاره به عملی نیست که بدون واکنش یا انتظار انسان رخ دهد. بلکه فهم عمل خداوند، تنها در مواجهه فرد با خداوند حاصل می شود.

به همین دلیل، زمانی که از خداوند به عنوان "فاعل" سخن می گوئیم، مراد این است که انسان مورد خطاب، سؤال، قضاوت، یا برکات الهی قرار گرفته است (باربور، ۱۳۶۲: ۴۶۱).

بولتمان معتقد است که تمام مسیحیت، نوعی اسطوره است. وی بر این باور است که باید اسطوره‌زدایی کرد و به جای بحث اسطوره‌ای، متون را به شکلی غیراسطوره‌ای تحلیل نمود، زیرا زبان کتاب مقدس، اسطوره‌ای است.

از دیدگاه او، اسطوره عبارت است از گزاره‌هایی که تفکر نوین، به دلیل جهت‌گیری علمی خود به‌سوی علوم طبیعی، آن‌ها را عملاً کنار گذاشته است (آلسون، ۱۳۸۳: ۱۲۱).

بولتمان همچنین تأکید می‌کند که بدون پیش‌فرض، نمی‌توان هیچ متنی را تفسیر کرد. از نظر او: تأمل در هرمنوتیک نشان می‌دهد که تفسیر، همواره بر مبانی و مفاهیمی استوار است که در حکم پیش‌فرض‌هایی هستند که فرایند تفسیر را هدایت می‌کنند، هرچند بسیاری از مفسران، خود از این واقعیت آگاهی ندارند (بولتمان، ۱۳۸۰: ۶۰-۶۱).

بر اساس باورهای شبستری و بولتمان، تجربه دینی به‌عنوان ذات دین، موجب رازآلودگی زبان دین می‌شود. از این‌رو، برای شناخت واقعی زبان دین، باید فرآیند "راززدایی" را طی کرد و فهم صحیح آن نیازمند بازخوانی و تفسیر در چارچوب‌های علمی و تاریخی است.

۴. گوهر و صدف دین

شبستری تلاش دارد میان ذاتی و عرضی دین تمایز قائل شود و نشان دهد که ذات دین با عصر جدید ناسازگار نیست، در حالی که عرضیات آن قابل تغییرند.

وی تصریح می‌کند که: اوامر و نواهی موجود در کتاب و سنت، همراه با سایر مقررات، در قلمرو امور عرضی دین اسلام قرار می‌گیرند و هرگز به‌عنوان قانون و برنامه‌ای دائمی تلقی نمی‌شوند (شبستری، ۱۳۷۹: ۱۰۶).

از نگاه او، پدیدارشناسی تاریخی دین - که امروزه تنها روش نسبتاً پذیرفتنی در دین‌شناسی محسوب می‌شود - نشان می‌دهد که ذاتیات ادیان با جنبه‌های عارضی آن‌ها متفاوت‌اند.

وی معتقد است که ذات ادیان توحیدی صرفاً شنیدن پیام خداوند، اعتراف به ربوبیت او، و قرارگرفتن در مسیر یک فراوی دائمی از پدیده‌ها به‌سوی امر متعال (سلوک توحیدی) است، در حالی که اوامر، نواهی و مقررات، جنبه عرضی دارند و حکم قانون و برنامه ثابت را ندارند (مجتهد شبستری، ۱۰۶-۱۰۵).

پس از پذیرش این نکته که بسیاری از احکام تاریخی بوده و وسیله‌ای برای تحقق مقاصد و ارزش‌های اساسی دین محسوب می‌شدند، نوبت به این پرسش می‌رسد: در عصر حاضر، چگونه می‌توان مقاصد و ارزش‌های درجه اول دین (که ذاتیات رسالت و دعوت‌اند) را از مقاصد و ارزش‌های درجه دوم و احکام آن‌ها (که در کتاب و سنت آمده است) تفکیک کرد؟

شبستری در این باره تأکید می‌کند: این کار تنها با مراجعه به آیات و احادیث امکان‌پذیر نیست، زیرا فهم آن، از جنس تحلیل محتوا و مضمون متون دینی نیست (همان: ۲۶۹).

بحث گوهر و صدف دین یا همان تمایز ذاتی و عرضی دین، شبستری را به مسئله انتظار بشر از دین، با همان مفروض اصالت تجدد، سوق می‌دهد (مجتهد شبستری، ۱۳۸۴: ۷).

در قرائت انسانی از دین، دین با سلوک معنوی انسان تعریف می‌شود و نوعی زیستن است، کاری انسانی است. وی توضیح می‌دهد که: در ادیان وحیانی، خطاب خدا به پیامبران، آغازگر این سلوک است، اما در نهایت، دین‌ورزی کار انسان است و دین متعلق به انسان محسوب می‌شود (همان: ۸۱).

اتو^۱، در بررسی مفهوم امر قدسی، به دنبال عوامل غیرعقلانی در اندیشه الوهی است. وی امر قدسی را کانون دین می‌داند و میان عناصر عقلانی و غیرعقلانی دین تفاوت قائل می‌شود.

یکی از عناصر عقلانی دین، خیر اخلاقی است، اما او معتقد است که: اگر تصور کنیم چنین عناصر عقلانی‌ای به‌تنهایی قادر به تبیین امر قدسی هستند، دچار خطا شده‌ایم، زیرا دین صرفاً مجموعه‌ای از احکام عقلی نیست و به‌طور کامل از چنین عناصری تشکیل نمی‌شود (ریچاردز، ۱۳۸۳: ۸۸). اتو توضیح می‌دهد که عناصر غیرعقلانی دین را باید در امر مینوی جست‌وجو کرد.

عنصر غیرعقلانی، جنبه اصلی و احساسی مفهوم امر قدسی است و از دیدگاه او، نقطه کانونی و حیاتی دین محسوب می‌شود.

۱. رودلف اتو (Rudolf Otto): (۱۸۶۹- ۱۹۳۷) فیلسوف و الهی‌دان آلمانی بود که در زمینه رابطه‌ی نظام‌مند بین الهیات مسیحی و کل عالم تجربه دینی تحقیق کرده است. کتابی با نام امر قدسی نوشت و در آن به تمایزات میان عقل و ایمان پرداخته است. اتو در این کتاب پیدایش دین را بر پایه مواجهه روح و جان آدمی با امر قدسی در نظر می‌گیرد.

این احساس زمانی ایجاد می‌شود که فرد با حقیقتی قدسی مواجه شود، یا به تعبیر اتو، با "امری به‌کلی دیگر" روبه‌رو گردد. این تجربه می‌تواند در طول زندگی به‌صورت‌های مختلف رخ دهد؛ گاه برق‌آسا مانند نسیمی دل‌انگیز وارد شود و روح را از آرامشی ژرف لبریز کند (محمودی، ۱۳۸۱: ۲۳۴). ماهیت امر مینوی با برانگیختن ذهن از طریق احساسات و حالات عاطفی آشکار می‌شود. این احساس از یک سو، با خشوع و ترسی همراه با احترام همراه است. از سوی دیگر، با شیفتگی و دلدادگی توأم می‌شود (ریچاردز، ۱۳۸۳: ۸۹-۹۰).

آنچه انسان در این حالت تجربه می‌کند، به تعبیر اتو، امری رازآلود است که ویژگی‌های هیبت و جذابیت را هم‌زمان دارد. این امر، هم می‌ترساند و هم جذب می‌کند، هم خشیت‌زا است و موجب خشوع دینی می‌شود، و هم فریبا و افسونگر است. از یک‌سو، شخص را از قدرت و مهابت خود به لرزه می‌افکند، و از سوی دیگر، او را در آرزوی تکرار خود در انتظار می‌گذارد.

ماهیت این تجربه غیرعقلانی مینوی قابل‌تعریف نیست و به‌صورت مفهوم هم در نمی‌آید. از این‌رو، نمی‌توان آن را به‌صورت دقیق تدوین و تنظیم کرد، بلکه تنها می‌توان با مفاهیم نمادین به آن اشاره نمود. به همین دلیل، تصورات و آموزه‌هایی به‌وجود آمده‌اند که نه منطقی، بلکه نمادین‌اند، تا به تکرار این تجربه برای دیگران کمک کنند. شرایطی را بازآفرینی کنند که این تجربه را به‌وجود می‌آورد. مجموعه شعائر و مراسم دینی، واجد چنین نقش و فحوائی‌اند (محمودی، ۱۳۸۱: ۲۳۴).

شبستری و اتو، هر دو بر فراوی دائمی از پدیده‌ها به‌سوی امر متعال و تجربه دینی تأکید دارند. در این دیدگاه، تجربه دینی، گوهر دین است، در حالی که سایر عناصر دین، جزو صدف آن محسوب می‌شوند، و باید متناسب با مقتضیات عصر بازخوانی و بازتعریف شوند.

۵. متون مقدس؛ پدیده‌ای بشری و تاریخ‌مند

شبستری تمام متون زبانی و متون مقدس را -چه گفتاری و چه نوشتاری- پدیده‌ای بشری و دارای تاریخ پیدایش می‌داند و برای آن‌ها ویژگی‌هایی برابر قائل است.

وی معتقد است که: متون، فهم‌گرا و قرائت‌پذیرند، و هر متنی، وجوه متعدد و جنبه‌هایی غیرقابل فهم دارد (شبستری، ۱۳۹۳: ۱۶).

- تصور معنا بدون لفظ ممکن نیست؛ معناها دارای وجود پسین‌اند و موجودیت آن‌ها وابسته به الفاظ است (شبستری، ۱۳۸۹: ۹ و ۱۴).

- بدون تفسیر، هیچ معنایی قابل فهم نخواهد بود؛ بسیاری از سوءفهم‌ها در مکالمات ناشی از تفسیر نادرست و فهم غلط متون‌اند (شبستری، ۱۳۷۴: ۵۳).

هانس-گئورگ گادامر^۱ نیز شکل‌گیری کلمات را محصول تجربه می‌داند و تأکید می‌کند که کلمات، صرفاً نشانه‌هایی نیستند که انسان آن‌ها را وضع کند؛ بلکه جنبهٔ تصویری معنا، درون خود کلمه نهفته است (گادامر، ۱۹۹۴: ۴۷۴ و ۴۸۷).

وی ماهیت فهم و تفسیر را زبانی می‌داند و تصریح می‌کند که: تجربهٔ هرمنوتیکی، حادثه‌ای است که در زبان رخ می‌دهد (همان، ۳۷۸).

شبستری و گادامر منشأ زبان را غیربشری و ماورایی نمی‌دانند؛ اما ماهیت و خاستگاه زبان را متفاوت تبیین می‌کنند. شبستری، منشأ زبان را امری وجودی و نه ابزاری می‌داند و برای آن، سرشتی تأملی قائل است. از نگاه او، متن از واقعیتی مستقل برخوردار است و به‌مثابهٔ گوینده‌ای در برابر مفسر، دارای افق معنایی است. هر دو اندیشمند، فهم‌پذیری و قرأت‌پذیری معنایی متن را می‌پذیرند، اما با دلایل متفاوت. گادامر، فهم را واقع‌ای حاصل از امتزاج افق‌های معنایی مفسر و متن می‌شمارد و نقش مؤلف را در این میان نفی می‌کند. در مقابل، شبستری فهم متن را در گرو فهم مؤلف می‌داند.

شبستری وظیفهٔ مفسر را شامل شناخت تبیینی و شناخت تفاهمی از طریق فهم تجربه‌های انسان‌های معاصرِ صدور متن و مشارکت در تجربهٔ معنوی صاحب متن می‌داند. اما گادامر، فهم را رخدادی فراتر از خواست انسان می‌شناسد که در فرایندی غیرروشمند، پایان‌ناپذیر و غیرقابل کنترل، به‌صورت اتفاقی رخ می‌دهد.

۱. هانس-گئورگ گادامر (Hans-Georg Gadamer) (۱۹۰۰-۲۰۰۲)، فیلسوف برجسته آلمانی در سنت فلسفه قاره‌ای و نویسنده اثر مشهور حقیقت و روش (۱۹۶۰) بود. او از پیشگامان هرمنوتیک فلسفی به‌شمار می‌رود. زمانی که شلایرماخر با تأثیر از اندیشه کانت، رسالت هرمنوتیک را از تعیین دستورالعمل‌هایی برای فهم به کشف شرایط عامی که فهم را اساساً ممکن می‌سازد تغییر داد، افقی نو در هرمنوتیک گشوده شد. گادامر این مسیر را ادامه داد، هرمنوتیک را به نحوی بنیادی فلسفی ساخت و آن را به بلوغ رساند.

از دیدگاه هر دو متفکر، فرایند فهم وابسته به منطق گفت‌وگو و پرسش‌وپاسخ است، اما: شبستری، فهم را حاصل استنتاج مفسر از متن، بر پایه سؤالات ناشی از پیش‌دانسته‌های مفسر می‌داند. گادامر، فهم را رخدادی غیرارادی و ناگهانی می‌شمارد، که پیش‌فرض‌های مفسر نقشی در تعیین آن ندارند.

گادامر و شبستری بر این باورند که بدون انگیزه، انتظار و علاقه—که خواستگاه پرسش‌اند—هیچ ارتباطی شکل نمی‌گیرد و هیچ مفسری بدون آن‌ها قادر به فهم متن نیست.

اما تفاوت دیدگاه آن‌ها در این زمینه به شرح زیر است:

- گادامر، تنقیح کامل پیش‌دانسته‌ها را برای مفسر غیرممکن می‌داند و ملاک تشخیص را "فاصله زمانی" قرار می‌دهد.

- شبستری، تنقیح پیش‌دانسته‌ها، علایق و انتظارات را شرط اصلی فهم و تفسیر صحیح می‌شمارد.

- شبستری معتقد است که گمراهی در پیش‌دانسته‌ها موجب طرح پرسش‌های اشتباه و دریافت پاسخ‌های نادرست می‌شود که در نهایت به تفسیر غلط متن می‌انجامد (شبستری، ۱۳۹۳: ۲۳-۲۵ و ۳۳؛ گادامر، ۱۹۹۴: ۲۷۹؛ ربانی گلپایگانی، ۱۳۸۳: ۳۰۳-۳۰۴).

بررسی دیدگاه این دو متفکر درباره رکن چهارم فهم و تفسیر متون دینی، یعنی نقش زمینه، نشان‌دهنده اشتراکات زیاد و اختلاف‌نظرهای نسبی است.

- هر دو اندیشمند، تاریخ‌مندی فهم را می‌پذیرند و آن را فعلی تاریخی می‌دانند که همواره با زمان حال مرتبط است.

- شبستری، ترجمه تاریخی متن را در افق تاریخی مفسر اجتناب‌ناپذیر می‌داند.

- اما گادامر، برای تاریخ، حیثیت و ارزشی هستی‌شناسانه قائل است و در این فرایند، مفاهیمی آگاهی‌زا را که متأثر از تاریخ، سنت و بازی زبانی‌اند، به کار می‌گیرد (شبستری، ۱۳۹۷: ۲؛ همو، ۱۳۸۷: ۵؛ گادامر، ۱۹۹۴: ۳۰۲-۳۰۶؛ پالمر، ۱۳۹۵: ۵۵).

بررسی آرای شبستری و گادامر درباره فهم و تفسیر متون دینی نشان می‌دهد که شبستری، به‌صورت نسبی و در حد متوسط، از مبانی گادامر تأثیر پذیرفته است. اما تبیین او، از نظر روش‌شناسی، ماهیت و تحلیل، متفاوت است و نیازمند نوعی طبقه‌بندی و تحلیل دقیق‌تر می‌باشد.

از بررسی مبانی آن‌ها، چنین برمی‌آید که: شبستری، روش‌مند بودن حقیقت را معیاری مهم و لازمه فهم صحیح متون دینی می‌داند. اما گادامر، برای رسیدن به حقیقت، قائل به روش‌مندی نیست و معتقد است که حقیقت فراتر از روش‌های متعارف قرار دارد و نباید به آن‌ها تقلیل یابد. اشتراک اصلی میان آرای این دو متفکر در این است که: ۱. زبان و متن، دارای منشأ غیربشری نیستند، بلکه تاریخ‌مندند؛ ۲. این مسئله، بر تأثیرپذیری شبستری از گادامر دلالت دارد.

جدول مسائل محوری تأثیر شبستری از هرمنوتیک اروپاییان

مسئله	تجربه دینی	زبان نمادین دین و تجربه دینی ایمان	اسطوره زدایی از دین	گوهر و صدف دین	متون مقدس؛ بشری و تاریخ‌مند
الاهی‌دان	شلاپرماخر	تیلش	بولتمان	اوتو	گادامر

شبستری، متأثر از الهیات لیبرال آلمان، طرحی را مطرح می‌کند که شامل سه ایستار است: در ایستار نخست، با رد تلقی مرسوم از کلام وحی، الهی‌بودن آن نفی می‌شود. در ایستار دوم، وحی به‌عنوان تجربه دینی تفسیر شده و کلام الهی به‌عنوان امری بشری و تجربه دینی پیامبر قلمداد می‌شود. در ایستار سوم، از آنجا که وحی در مرحله پیشین بشری انگاشته شده، لوازم آن -یعنی تاریخ‌مندی و تأثر از عصر متن (پیامبر)- توضیح داده می‌شود. مفروض شبستری در ایستار نخست، با آموزه‌های قرآن ناسازگار است، و او بر پایه این مفروض، به ایستارهای بعدی عزیمت کرده است.

در آیات متعددی از قرآن، تصریح شده است که قرآن، کتابی الهی و وحی تلاوت‌شده بر پیامبر است که خداوند، حفظ آن را تضمین کرده و پیامبر، هیچ اختیاری در تغییر آن ندارد. به‌عنوان نمونه:

- «إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ * عَلَّمَهُ شَدِيدُ الْقُوَىٰ» (نجم: ۴-۵) این سخن جز وحی‌ای که وحی می‌شود، نیست. آن را [فرشته] شدیدالقدری به او فرا آموخت.

- «أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا» (نساء: ۸۲) آیا در [معانی] قرآن نمی‌اندیشند؟ اگر از جانب غیر خدا بود، قطعاً در آن اختلاف زیادی می‌یافتند.

- «تِلْكَ آيَاتُ اللَّهِ تُلْوَاهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ» (آل عمران: ۱۰۸) این‌ها آیات خداست که آن‌ها را به حق بر تو می‌خوانیم.

- «لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ * إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ * فَإِذَا قَرَأْنَاهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ * ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيِّنَاتُهُ» (قیامت: ۱۶-۱۹) زبانت را به خاطر عجله برای خواندن آن [= قرآن] حرکت مده. چرا که جمع کردن و خواندن آن بر عهده ماست. پس هرگاه آن را خواندیم، از خواندن آن پیروی کن. سپس بیان و توضیح آن نیز بر عهده ماست.

- «وَإِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ قَالَ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا أَتِيتَ بِقُرْآنٍ غَيْرِ هَذَا أَوْ بَدَّلَهُ قُلْ مَا يَكُونُ لِي أَنْ أَبَدِّلَهُ مِنْ تِلْقَاءِ نَفْسِي إِنْ أَتَّبِعُ إِلَّا مَا يُوحَىٰ إِلَيَّ» (یونس: ۱۵) و چون آیات روشن ما بر آنان خوانده شود، کسانی که به دیدار ما امید ندارند، می‌گویند: قرآن دیگری جز این بیاور یا آن را تغییر بده. بگو: مرا نرسد که آن را از پیش خود تغییر دهم، من جز آنچه را که به من وحی می‌شود، پیروی نمی‌کنم.

نتیجه‌گیری

شبستری با ترجمه و اقتباس از دیدگاه‌های هرمنوتیکی اندیشمندان آلمانی، کوشیده است دیدگاه خود را دربارهٔ متون دینی بنیان‌گذاری کند. او از ماهر در محور تجربه دینی، از تیلیش در بحث ایمان، از بولتمان در موضوع اسطوره‌زدایی، از اتو در مقولهٔ گوهر و صدف دین، و از گادامر در مسئلهٔ بشری بودن و تاریخ‌مندی متون مقدس بهره گرفته است. با توجه به نقدهای اساسی صاحب‌نظران این حوزه، شبستری نتوانسته است آرای هرمنوتیکی اخذشده را با ساختار متن وحیانی قرآن سازگار کرده و بازخوانی مناسبی از آن ارائه دهد. از این‌رو، می‌توان چنین نتیجه گرفت که دیدگاه او در تفسیر متون دینی، نه مبتنی بر استدلال و برهان، بلکه مبتنی بر اقتباس صرف از اندیشه‌های هرمنوتیکی اروپایی است.

بر همین اساس، نوع نگرش وی به قرآن کریم هم‌سوی الهیات لیبرال مسیحی نسبت به کتاب مقدس است؛ نگرشی که با پیش‌فرض برتری دستاوردهای مدرنیته بر سنت شکل گرفته، بی‌آنکه به زمینه‌های پیدایش این اندیشه‌ها یا به اقتضائات جهان اسلام توجهی داشته باشد. به همین علت، شبستری قرآن را سخن بشر می‌داند - در حالی که بسیاری از آیات قرآن چنین دیدگاهی را به‌صراحت رد می‌کنند - و به تبع آن، آن را تاریخ‌مند و متأثر از فرهنگ عصر نزول می‌انگارد.

با توجه به تأثر آشکار منابع فکری شبستری از مبانی هایدگر، شایسته است در تحقیقات آینده، بهره‌گیری وی از اندیشه‌های هایدگر نیز مورد بررسی قرار گیرد.

فهرست منابع

- احمدی، بابک، ساختار و تأویل متن، شالوده شکنی و هرمنوتیک، ج ۲، تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۰.
- اسکندرلو، محمدجواد، تأثیر پذیری عبدالکریم سروش از مستشرقان، دو فصلنامه علمی قرآن پژوهی خاورشناسان (قرآن و مستشرقان)، دوره ۳، ش ۴، قم: جامعه المصطفی (ص) العالمیه، بهار و تابستان، ص ۱۵۸-۱۴۵، ۱۳۸۷.
- آلسون، راجر و استنلی گرنر، الهیات مسیحی در قرن ۲۰، ترجمه روبرت آسریان، میشل آقامالیان، تهران: نشر روشن، ۱۳۸۳.
- باربور، ایان، علم و دین، ترجمه بهاءالدین خرمشاهی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۲.
- بولتمان، رودلف، مسیح و اساطیر، ترجمه مسعود علیا، تهران: نشر مرکز، ۱۳۸۰.
- پالمر، ریچارد، علم هرمنوتیک، ترجمه سعید حنایی کاشانی، تهران: هرمس، ۱۳۹۵.
- پترسون، مایکل و دیگران، عقل و اعتقاد دینی، ترجمه احمد نراقی و ابراهیم سلطانی، تهران: طرح نو، ۱۳۷۹.
- پراودفوت، وین، تجربه دینی، ترجمه عباس یزدانی، تهران: مؤسسه فرهنگی طاها، ۱۳۷۷.
- حامدی، سید منصف و اعتصامی، سید مهدی، تأثیر پذیری دکتر نصر حامد ابوزید از مستشرقان، دو فصلنامه علمی قرآن پژوهی خاورشناسان (قرآن و مستشرقان)، دوره ۲، ش ۲، قم: جامعه المصطفی (ص) العالمیه، بهار و تابستان، ص ۱۹۲-۱۵۷، ۱۳۸۶.
- خامنه‌ای، سید محمد، هرمنوتیک و فهم کلام الهی، تهران: بنیاد صدرا، ۱۳۸۵.
- دهقان‌پور، جانمحمد، عباسی، بابک، عباسی، مهرداد و ایازی، سید محمدعلی، «هرمنوتیک، فهم و تفسیر...»، مشهد: جستارهایی در فلسفه و کلام، پیاپی ۱۰۴، صص ۳۰-۹، ۱۴۰۱.
- ربانی گلپایگانی، علی، هرمنوتیک منطق فهم دین، جلد ۱، قم: مرکز مدیریت حوزه علمیه قم، ۱۳۸۳.

- رضایی اصفهانی، محمدعلی و کریمی، عباس، بررسی هرمنوتیک فلسفی مستشرقان، دو فصلنامه علمی قرآن‌پژوهی خاورشناسان (قرآن و مستشرقان)، دوره ۱۶، ش ۳۱، قم: جامعه المصطفی (ص) العالمیه، پاییز و زمستان، ص ۱۲۷-۱۰۴، ۱۴۰۰.
- ریچاردز، گلین، پلورالیزم دینی، ترجمه رضا گندمی نصرآبادی، چاپ اول، قم: مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب، ۱۳۸۳.
- شاکرین، حمیدرضا، «بشری‌انگاری قرآن کریم براساس نگره افعال گفتاری»، کتاب نقد، شماره ۷۴-۷۵، صص ۱۳۶-۱۱۵، ۱۳۹۴.
- شاه‌علی، مریم، نقد دیدگاه دکتر سروش در بشری بودن الفاظ قرآن با تکیه بر آرای آیت‌الله جوادی آملی، دوفصلنامه علمی مطالعات تفسیر تطبیقی قرآن، سال ششم، ش دوم، پیاپی ۱۲، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، پاییز و زمستان، ص ۲۴۵-۲۲۵، ۱۴۰۰.
- علیزاده، مریم، حاجی بابائی، حمیدرضا و واحدجوان، وحید، «آسیب‌شناسی دیدگاه هرمنوتیکی محمد مجتهد شبستری در برداشت از قرآن»، مطالعات قرآنی و فرهنگ اسلامی، ش ۲، تابستان، ص ۵۶-۳۳، ۱۴۰۱.
- فیاضی، مسعود، «عدم انسجام در منظومه هرمنوتیکی محمد مجتهد شبستری»، کتاب نقد، شماره ۷۵-۷۴، صص ۴۸-۱۴، ۱۳۹۴.
- قراملکی، احد فرامرز، روش‌شناسی مطالعات دینی، مشهد: دانشگاه علوم اسلامی مشهد، ۱۳۸۵.
- قراملکی، احد فرامرز، اصول و فنون پژوهش در گستره دین‌پژوهی، قم: مرکز مدیریت حوزه علمیه قم، ۱۳۹۳.
- کوزنزهوی، دیوید، حلقه انتقادی، ترجمه مراد فرهادپور، تهران: نشر گیل، ۱۳۷۱.
- گادامر، هانس گئورگ، آغاز فلسفه، ترجمه عزت‌الله فولادوند، تهران: هرمس، ۱۳۸۷.
- لان، کریس، ویتگنشتاین و گادامر، ترجمه مرتضی عابدینی‌فر، چ ۳، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب پارسه، ۱۳۹۸.
- مجتهد شبستری، محمد، تأملاتی در قرائت انسانی از دین، چ ۲، تهران: طرح نو، ۱۳۸۴.
- ، هرمنوتیک، کتاب و سنت، چ ۸، تهران: طرح نو، ۱۳۹۳.

- ، قرائت‌های نبوی از جهان، تهران: نشر الکترونیک، ۱۳۹۵.
- ، نقد بنیادهای فقه و کلام، تهران: نشر الکترونیک، ۱۳۹۶.
- ، هرمونتیک کتاب و سنت، چ ۱، تهران: طرح نو، ۱۳۷۷.
- ، جهاد در اسلام، انجمن‌های اسلامی محصلین و دانشجویان هانوفر آلمان: www.irdc.ir/fa، تاریخ دسترسی ۱۴۰۲/۰۹/۳۰، ۱۹۶۹م.
- ، «مدرنیسم و وحی»، کیان، شماره ۲۹، ۱۳۷۵.
- ، نقدی بر قرائت رسمی از دین، چ ۱، تهران: طرح نو، ۱۳۷۹.
- ، «چرخش هرمونتیکی در الهیات مدرن»، سخنرانی ۲۲ دی‌ماه، ۱۳۹۴.
- ، «من چه می‌گویم، اصلاح یک انحراف»، سخنرانی ۴ آذر، ۱۳۹۵.
- ، چرخش هرمونتیکی در الهیات مدرن، سخنرانی ۲۲ دی‌ماه، ۱۳۹۴.
- ، خدا و انسان زبان مشترک (لفظی و بین‌الذهانی) ندارند، نوشته‌ها داخل وبسایت، ۱۸ تیر، ۱۳۹۷.
- ، فرایند فهم متون، قم: مجله نقد و نظر، ش ۳ و ۴، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ص ۲۱ و ۲۲.
- ، قرائت نبوی از جهان، ج ۱، ۱۳۸۶.
- ، قرائت نبوی از جهان، ج ۱۴ و ۱۵، ۱۳۹۲.
- ، قرائت نبوی از جهان، ج ۲ و ۳ و ۴ و ۵ و ۶، ۱۳۸۷.
- ، من چه می‌گویم، اصلاح یک انحراف، سخنرانی ۴ آذر، ۱۳۹۵.
- ، ایمان و آزادی، چاپ اول، تهران: طرح نو، ۱۳۷۶.
- محمودی، ابوالفضل، «خاستگاه دین» در کتاب جستارهایی در کلام جدید، جمعی از نویسندگان، قم: سمت، ۱۳۸۱.
- مهدوی‌اعلا، مهدی، علیرضا خاتم شیشه‌بر، احمدعلی ناصح، تحلیل انتقادی مبنای زبان‌شناختی دیدگاه حیرت‌آفرینی زبان قرآن با تأکید بر آرای سروش و مجتهد شبستری، دو فصلنامه

- مطالعات سبک‌شناختی قرآن کریم، دوره ۷، ش دوم، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، مهرماه، ص ۶۴-۴۹، ۱۴۰۲.
- مشکات، عبدالرسول، فرهنگ واژه‌ها، چاپ دوم، قم: سمت و مؤسسه اندیشه و فرهنگ دینی، ۱۳۹۱.
- واعظی، احمد، «مروری انتقادی بر قرآن‌شناسی محمد مجتهد شبستری»، کتاب نقد، شماره ۷۴-۷۵، صص ۴۸-۱۴، ۱۳۹۴.
- واعظی، احمد، نظریه تفسیر متن، تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۰.
- هوردن، ویلیام، الهیات پروتستان، مترجم طاطاوس میکائیلیان، تهران: انتشارات علمی فرهنگی، ۱۳۶۸.

Gadamer Hans Georger, Truth and Method, Cuntinum, New York: 1994
 Scheleiermacher F.D.E, Hermeneutics and Criticism, trans. by Andrew
 Bowie, Cambridge University Press: 1998.
<http://mohammadmojtahedshabestari.com>.

Bibliography

- Aḥmadī, Bābak, *Sākhtār wa Ta'wīl-i Matn, Shālūdah-shikanī wa Hermeneutic (Structure and Interpretation of Text, Deconstruction and Hermeneutics)*, Vol. 2, Tehran: Nashr-i Markaz, 1370 SH (1991 CE).
- ‘Alizādah, Maryam, Ḥājji Bābā’i, Ḥamīdrizā, and Wāḥidjawān, Wāḥid, “Āsīb-shināsī-yi Dīdgāh-i Hermeneutic-i Muḥammad Mujtahid Shabistārī dar Bardāsh-t az Qur’ān” (A Critique of Mohammad Mojtahed Shabestari’s Hermeneutical Approach to the Qur’an), *Qur’anic and Islamic Culture Studies*, No. 2, Summer, pp. 33–56, 1401 SH (2022 CE).
- Bārbur, Īyān, *‘Ilm wa Dīn (Science and Religion)*, trans. Bahā’ al-Dīn Khurramshāhī, Tehran: Markaz Nashr-i Dānishgāhī, 1362 SH (1983 CE).
- Bultmān, Rudolf, *Masīh wa Asāṭīr (Christ and Myth)*, trans. Mas’ūd ‘Alīyā, Tehran: Nashr-i Markaz, 1380 SH (2001 CE).
- Dehqānpūr, Jān Muḥammad, ‘Abbāsī, Bābak, ‘Abbāsī, Mihrdād, and Īyāzī, Sayyid Muḥammad ‘Alī, “Hermeneutic, Fahm wa Tafsīr...” (Hermeneutics, Understanding, and Interpretation...), *Justārḥā-yi dar Falsafah wa Kalām*, No. 104, pp. 9–30, Mashhad, 1401 SH (2022 CE).
- Fīyāzī, Mas’ūd, “Adam-i Insijām dar Manzūmah-yi Hermeneutic-i Muḥammad Mujtahid Shabistārī” (Lack of Coherence in the Hermeneutical System of Mohammad Mojtahed Shabestari), *Kitāb-i Naqd*, Nos. 74–75, pp. 14–48, 1394 SH (2015 CE).
- Gadamer Hans Georger, *Truth and Method*, Cuntinum, New York: 1994
- Gādamir, Hāns Giyūrg, *Āghāz-i Falsafah (The Beginning of Philosophy)*, trans. ‘Izzatullāh Fūlādwand, Tehran: Hermas, 1387 SH (2008 CE).
- Ḥāmidī, Sayyid Munṣif and I’tishāmī, Sayyid Mahdī, “Ta’tḥīrpazīrī-yi Dr. Naṣr Ḥāmid Abū Zayd az Mustashriqān” (The Influence of Dr. Nasr Hamed Abu Zayd from Orientalists), *Biannual Journal of Qur’anic Studies of Orientalists (Qur’an and Orientalists)*, Vol. 2, No. 2, Qom: Jāmi‘at al-Muṣṭafā (p.b.u.h.) al-‘Ālamiyyah, Spring–Summer, pp. 157–192, 1386 SH (2007 CE).
- Horden, William, *Ilāhiyāt-i Prūṭistān (Protestant Theology)*, trans. Tāṭāwus Mīkāyīlīyān, Tehran: Intishārāt-i ‘Ilmī wa Farhangī, 1368 SH (1989 CE).
- Iskandarlū, Muḥammad Jawād, “Ta’tḥīrpazīrī-yi ‘Abd al-Karīm Surūsh az Mustashriqān” (The Influence of ‘Abd al-Karīm Surūsh from Orientalists), *Biannual Journal of Qur’anic Studies of Orientalists (Qur’an and Orientalists)*, Vol. 3, No. 4, Qom: Jāmi‘at al-Muṣṭafā (p.b.u.h.) al-‘Ālamiyyah, Spring–Summer, pp. 145–158, 1387 SH (2008 CE).

- Khāmina'ī, Sayyid Muḥammad, *Hermeneutic wa Fahm-i Kalām-i Ilāhī* (Hermeneutics and the Understanding of Divine Speech), Tehran: Bunyād-i Šadrā, 1385 SH (2006 CE).
- Kūzanshawī, Dāwīd, *Ḥalqah-yi Intiqādī* (The Critical Circle), trans. Murād Farhādpūr, Tehran: Nashr-i Gīl, 1371 SH (1992 CE).
- Lān, Krīs, *Witginshtāyn wa Gādamir* (Wittgenstein and Gadamer), trans. Murtazā 'Abidīnfar, 3rd ed., Tehran: Būngāh-i Tarjumah wa Nashr-i Kitāb-i Pāreseh, 1398 SH (2019 CE).
- Mahdavi A'īlā, Mahdī; Khātam-e Shīshebar, 'Alīrīzā; Nāseḥ, Aḥmad 'Alī, "Taḥlīl-i Intiqādī-yi Mabnā-yi Zabānshinākhtī-yi Dīdgāh-i Ḥayratāfarīnī-yi Zabān-i Qur'ān (A Critical Analysis of the Linguistic Foundation of the View on the Astonishing Language of the Qur'an)," *Do-Faṣlnāmah-yi Muṭāla'āt-i Sabkshināsī-yi Qur'ān-i Karīm*, vol. 7, no. 2, University of Quranic Sciences and Teachings, Mehr 1402 SH (Sept–Oct 2023 CE), pp. 49–64.
- Maḥmūdī, Abū al-Faḥl, "Khāstgāh-i Dīn (The Origin of Religion)," in: *Justārḥā'ī dar Kalām-i Jadīd* (Essays in Modern Theology), Multiple authors, Qom: SAMT, 1381 SH (2002 CE).
- Mishkāṭ, 'Abd al-Rasūl, *Farhang-i Wāzhah-hā* (Glossary), 2nd ed., Qom: SAMT & Andīshah wa Farhang-i Dīnī Institute, 1391 SH (2012 CE).
- Mujtahid Shabistārī, Muḥammad, "Charkhish-i Hirmunūṭīkī dar Ilāhiyāt-i Mu'āṣir (The Hermeneutical Turn in Modern Theology)," Lecture, 22 Dey 1394 SH (12 Jan 2016 CE).
- Mujtahid Shabistārī, Muḥammad, "Man Che Mīgūyam? Iṣlāḥ-i Yak Inḥirāf (What Am I Saying? A Correction of a Deviation)," Lecture, 4 Āzar 1395 SH (24 Nov 2016 CE).
- Mujtahid Shabistārī, Muḥammad, "Modernism wa Waḥy (Modernism and Revelation)," *Kiyān*, no. 29, 1375 SH (1996 CE).
- Mujtahid Shabistārī, Muḥammad, *Charkhish-i Hirmunūṭīkī dar Ilāhiyāt-i Mu'āṣir* (The Hermeneutical Turn in Modern Theology), Lecture, 22 Dey 1394 SH (12 Jan 2016 CE).
- Mujtahid Shabistārī, Muḥammad, *Farāyand-i Fahm-i Mutūn* (The Process of Understanding Texts), *Naqd wa Nazar*, nos. 3 & 4, Qom: Daftar-i Tablīghāt-i Islāmī-yi Ḥawzah-yi 'Ilmiyyah, pp. 21–22.
- Mujtahid Shabistārī, Muḥammad, *Hirmunūṭīk, Kitāb wa Sunnat* (Hermeneutics, the Book and the Tradition), 8th ed., Tehran: Tarḥ-i Naw, 1393 SH (2014 CE).

- Mujtahid Shabistārī, Muḥammad, *Hirmunūṭīk, Kitāb wa Sunnat* (Hermeneutics, the Book and the Tradition), 1st ed., Tehran: Ṭarḥ-i Naw, 1377 SH (1998 CE).
- Mujtahid Shabistārī, Muḥammad, *Īmān wa Āzādī* (Faith and Freedom), 1st ed., Tehran: Ṭarḥ-i Naw, 1376 SH (1997 CE).
- Mujtahid Shabistārī, Muḥammad, *Jihād dar Islām* (Jihad in Islam), Hannover: Anjuman-hā-yi Islāmī-yi Muḥaṣṣilīn wa Dānishjūyān, www.irdc.ir/fa, accessed 30 Azar 1402 (21 Dec 2023), 1969 CE.
- Mujtahid Shabistārī, Muḥammad, *Khudā wa Insān Zabān-i Mushtarak* (Lafẓī wa Bayn al-Azhānī) *Nadārand* (God and Humans Do Not Share a Common Language [Verbal and Intermental]), Website publication, 18 Tīr 1397 SH (9 July 2018 CE).
- Mujtahid Shabistārī, Muḥammad, *Man Che Mīgūyam? Iṣlāḥ-i Yak Inḥirāf* (What Am I Saying? A Correction of a Deviation), Lecture, 4 Āzar 1395 SH (24 Nov 2016 CE).
- Mujtahid Shabistārī, Muḥammad, *Naqdī bar Qirā'at-i Rasmī az Dīn* (A Critique of the Official Reading of Religion), 1st ed., Tehran: Ṭarḥ-i Naw, 1379 SH (2000 CE).
- Mujtahid Shabistārī, Muḥammad, *Naqd-i Bunyādhā-yi Fiqh wa Kalām* (A Critique of the Foundations of Jurisprudence and Theology), Tehran: Nashr-i Elektrūnik, 1396 SH (2017 CE).
- Mujtahid Shabistārī, Muḥammad, *Qirā'at-hā-yi Nabawī az Jahān* (Prophetic Readings of the World), Tehran: Nashr-i Elektrūnik, 1395 SH (2016 CE).
- Mujtahid Shabistārī, Muḥammad, *Qirā'at-i Nabawī az Jahān* (Prophetic Reading of the World), vol. 1, 1386 SH (2007 CE).
- Mujtahid Shabistārī, Muḥammad, *Qirā'at-i Nabawī az Jahān* (Prophetic Reading of the World), vols. 14–15, 1392 SH (2013 CE).
- Mujtahid Shabistārī, Muḥammad, *Qirā'at-i Nabawī az Jahān* (Prophetic Reading of the World), vols. 2–6, 1387 SH (2008 CE).
- Mujtahid Shabistārī, Muḥammad, *Ta'ammulātī dar Qirā'at-i Insānī az Dīn* (Reflections on a Humanistic Reading of Religion), 2nd ed., Tehran: Ṭarḥ-i Naw, 1384 SH (2005 CE).
- Olson, Roger and Stanley Grenz, *Ilāhiyyāt-i Masīhī dar Qarn-i Bīstum* (Christian Theology in the 20th Century), trans. Rūbirt Āsuryān and Mīshil Āqāmālyān, Tehran: Nashr-i Rowshan, 1383 SH (2004 CE).
- Pālmir, Rīchārd, *Ilm-i Hermeneutic* (The Science of Hermeneutics), trans. Sa'īd Ḥanā'ī Kāshānī, Tehran: Hermas, 1395 SH (2016 CE).

- Patirsun, Māyikil et al., 'Aql wa I'tiqād-i Dīnī (Reason and Religious Belief), trans. Aḥmad Narāqī and Ibrāhīm Sulṭānī, Tehran: Tarḥ-i Naw, 1379 SH (2000 CE).
- Prāwdfūt, Wayn, Tajrubah-yi Dīnī (Religious Experience), trans. 'Abbās Yazdānī, Tehran: Mu'assasah-yi Farhangī-yi Tāhā, 1377 SH (1998 CE).
- Qarāmalakī, Aḥad Farāmarz, Ravishshināsī-yi Muṭāla'āt-i Dīnī (Methodology of Religious Studies), Mashhad: University of Islamic Sciences of Mashhad, 1385 SH (2006 CE).
- Qarāmalakī, Aḥad Farāmarz, Uṣūl wa Funūn-i Puyūhish dar Gustarāh-yi Dīn-pazhūhī (Principles and Methods of Research in the Field of Religious Studies), Qom: Markaz-i Mudīriyyat-i Ḥawzah 'Ilmiyyah-yi Qom, 1393 SH (2014 CE).
- Rabānī Gulpāygānī, 'Alī, Hermeneutic: Mantīq-i Fahm-i Dīn, Vol. 1, Qom: Markaz-i Mudīriyyat-i Ḥawzah 'Ilmiyyah-yi Qom, 1383 SH (2004 CE).
- Rīchārd, Glin, Plūrālism-i Dīnī (Religious Pluralism), trans. Riḍā Gandamī Naṣrābādī, 1st ed., Qom: Markaz-i Muṭāla'āt wa Taḥqīqāt-i Adyān wa Madhāhib, 1383 SH (2004 CE).
- Riḍā'ī Iṣfahānī, Muḥammad 'Alī and Karīmī, 'Abbās, Barrasi-yi Hermeneutic-i Falsafī-yi Mustashriqmadārān (A Study of the Philosophical Hermeneutics of Orientalist-Oriented Thinkers), Biannual Journal of Qur'anic Studies of Orientalists (Qur'an and Orientalists), Vol. 16, No. 31, Qom: Jāmi'at al-Muṣṭafā (p.b.u.h.) al-'Ālamiyyah, Autumn–Winter, pp. 104–127, 1400 SH (2021 CE).
- Scheleiermacher F.D.E, Hermeneutics and Criticism, trans. by Andrew Bowie, Cambridge University Press: 1998.
- Shāh 'Alī, Maryam, Naqd-i Dīdgāh-i Dr. Surūsh dar Basharī Būdan-i Alfāz-i Qur'ān ba Takiyyah bar Ārā'ī-yi Āyatullāh Jawādī Āmulī (A Critique of Dr. Soroush's View on the Human Nature of Qur'anic Words, Based on the Opinions of Ayatollah Jawadi Amoli), Comparative Exegesis Studies of the Qur'an, Vol. 6, No. 2 (Issue 12), Autumn–Winter, pp. 225–245, 1400 SH (2021 CE).
- Shākīrīn, Ḥamīdrizā, "Basharī'angārī-yi Qur'ān Karīm bar Asās-i Nigarah-yi Af āl-i Goftārī" (Humanizing the Noble Qur'an Based on Speech Act Theory), Kitāb-i Naqd, Nos. 74–75, pp. 115–136, 1394 SH (2015 CE).
- Wā'izī, Aḥmad, "Murūrī Intiqādī bar Qur'ānshināsī-yi Muḥammad Mujtahid Shabistārī (A Critical Review of Shabestari's Quranic Thought)," Kitāb-i Naqd, nos. 74–75, pp. 14–48, 1394 SH (2015 CE).
- Wā'izī, Aḥmad, Nazariyyah-yi Tafsīr-i Matn (Theory of Textual Interpretation), Tehran: Pizhūhishgāh-i Ḥawzah wa Dānishgāh, 1390 SH (2011 CE).
- <http://mohammadmojtahedshabestari.com>.